

## نگاهی نو به اعجاز علمی قرآن (با نقدی بر تعریف رایج آن)

اعظم رحیمی<sup>۱</sup>

### چکیده

از نظر قرآن‌پژوهان، کلام الهی از ابعاد گوناگون، معجزه است. برخی، اعجاز علمی را مهم‌ترین جنبه اعجاز قرآن دانسته‌اند. در هر عصری، تعدادی از قوانین و علوم موجود در آیات قرآن، با پیشرفت علوم، قابل دسترسی و کشف گردیده که هنگام نزول، درک آن‌ها برای بشر ممکن نبود. حال، مهم‌ترین پرسش آن است که آیا با پیشرفت علوم، به اعجاز علمی قرآن خدشه وارد نخواهد شد؟ هدف نوشتار حاضر، پاسخ‌گویی و اثبات این مطلب است که در قرآن کریم، قوانین و علمی وجود دارد که هرگز دست بشر به آن‌ها نخواهد رسید و قرآن تا ابد مثل ناپذیر خواهد ماند و با این رویکرد، معنای دقیق‌تری از اعجاز علمی قرآن ارائه شده است. روش مقاله، توصیفی تحلیلی است و بر اساس معنای پیشنهادی، به برخی ابعاد اعجاز علمی قرآن اشاره می‌گردد.

**واژه‌های کلیدی:** اعجاز علمی، تفسیر علمی، اخبار غیبی، شکست‌ناپذیری، علوم قرآن، تفسیر.

۱. کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق و طلبه سطح دو حوزه علمیه، is.pajohesh@yahoo.com

## طرح مسئله

**اول:** از نظر اندیشمندان و پژوهشگران قرآنی، کلام الهی از ابعاد گوناگون، معجزه است. بعضی، اعجاز علمی را مهم‌ترین جنبه اعجاز قرآن معرفی کرده و ابعادی مانند: اعجاز روان‌شناختی، اعجاز علوم طبیعی، اعجاز اقتصادی، اعجاز تشریحی و... را برای قرآن ذکر نموده و «اعجاز علمی» را به‌طور متداول چنین تعریف کرده‌اند: «علمی که هنگام نزول قرآن کریم، برای مردم آن عصر قابل دسترسی نبوده، ولی با پیشرفت علوم کشف شده است، مانند زوجیت در گیاهان، مراحل خلقت انسان، کروی بودن زمین، باروری ابرها و...»

با توجه به تعریف دقیق معجزه، یعنی «کار خارق عادت، همراه تحدی برای منصب الهی که قابل آموزش و قابل کشف از طریق علوم بشری تا قیامت نخواهد بود»، به نظر می‌رسد که تعریف اعجاز علمی، دارای اشکال جدی است، زیرا با گسترش دانش بشری و ترقی مراکز علمی، بسیاری از قوانین، توسط انسان کشف و در نتیجه، معجزه نبودن قرآن اثبات خواهد شد.

نگارنده طی مقاله حاضر (با عنوان نگاهی نو به اعجاز علمی قرآن با نقدی بر تعریف رایج آن) سه مطلب جدید را مطرح کرده است. نخست: تفکیک میان دو اصطلاح «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی قرآن»؛ دوم: نقد بر تعریف متداول اعجاز علمی؛ سوم: دستیابی به تعریف جدید از اعجاز علمی، یعنی: «اعجاز علمی به معنای بیان برخی قوانین از سوی قرآن با حفظ ویژگی‌های معجزه (غیرقابل تعلیم و تعلم بودن، در دسترس عموم نبودن و...) است که حتی با پیشرفت علوم بشری دست‌یافتنی نخواهد شد و بشر در فهم آن قوانین، همواره محتاج بیان الهی است.»

شایان ذکر است؛ مهم‌ترین دلیل برتری تعریف پیشنهادی اعجاز، کلام الهی است که می‌فرماید: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا... يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ (بقره، ۱۵۱) [پیامبر] همواره آیات و نشانه‌های توحید را بر شما می‌خواند... و آنچه توان آموختن آن را نداشتید، به شما می‌آموزد. برخی مفسران گفته‌اند: در آیه، تعبیر «مَّا لَمْ تَكُونُوا

تَعَلَّمُونَ» وجود دارد؛ یعنی پیامبر ﷺ چیزی را به بشر می آموزد که دریافت آن طی قرون و اعصار از توان انسان معمولی خارج است و جامعه بشری نه تنها آن را نمی داند، بلکه هرگز نمی تواند با ابزار دانش های عادی خود اعم از ادبی، فلسفی، عرفانی و... آن را فراگیرد.

در نوشتار حاضر بر اساس معنای پیشنهادی، به برخی ابعاد اعجاز علمی قرآن اشاره می شود که تنها از طریق وحی (نه دانش های متداول) قابل دریافت است:

۱- اعجاز انسان شناختی: به دوش گرفتن بار امانت الهی توسط انسان و ناتوانی سایر موجودات از حمل آن (احزاب، ۷۲)، اخذ میثاق (اعراف، ۱۷۲)، حائل بودن خداوند بین انسان و نفس او (انفال، ۲۴)، مطیع بودن فرشته ها برای انسان (بقره، ۳۰) و... از این قبیل هستند.

۲- اعجاز در علوم طبیعی: تسبیح تمام موجودات، تسبیح سایه ها در صبح و شام و تسبیح رعد، (رعد، ۱۵)، از مواردی است که جز از طریق وحی، قابل دست یافتن برای انسان نخواهد بود.

۳- اعجاز اقتصادی: ارتباط بین فراموشی یاد خدا و فشار مالی و اقتصادی (طه، ۱۲۴) و ده برابری پاداش نیکی (قرض الحسنه) (انعام، ۱۶۰) از این موارد است.

**دوم:** نسل کنونی درباره قرآن سؤالات فراوانی دارد. از جمله: قرآن در هزار و چهارصد سال پیش برای عرب جاهلی معجزه بود، آیا اکنون هم می تواند معجزه باشد؟ آیا قرآن با پیشرفت دانش بشری و کشف قوانین علوم تجربی و طبیعی، همچنان به صورت معجزه جاویدان باقی خواهد ماند؟ در هر عصری، تعدادی از قوانین و علوم موجود در آیات که هنگام نزول قرآن، درک آن ها برای بشر ممکن نبود، با پیشرفت علوم قابل دسترسی و کشف گردیده است؛ در این صورت مهم ترین پرسش آن است که آیا با پیشرفت علوم، به اعجاز علمی قرآن خدشه وارد نخواهد شد؟

هدف نوشتار حاضر، پاسخ گویی به این پرسش ها و اثبات این مطلب است که اعجاز علمی قرآن، یعنی در قرآن کریم، قوانین و علمی وجود دارد که هرگز دست

بشر به آن‌ها نخواهد رسید و قرآن تا ابد مثل ناپذیر خواهد ماند.

### پیشینه موضوع

«اعجاز علمی» از موضوعات نوپدید در حوزه «اعجاز قرآن» و یکی از زیرمجموعه‌های «علوم قرآن» است. هرچند در مورد اعجاز قرآن، کتاب‌های زیادی در طول چهارده قرن گذشته نوشته شده (رضایی کرمانی، ۱۳۸۰: ۳۸)، اما بحث اعجاز علمی قرآن، عمری کوتاه دارد؛ یعنی از حدود یک قرن پیش محمدبن‌احمد اسکندرانی (۱۳۰۶ق) در تفسیر «کشف الاسرار النورانیة القرآنیة فیما یتعلق بالاجرام السماویة و الارضیه و الحیوانات و النباتات و الجواهر المعدنیة» از آن سخن گفته است. این اقدام از سوی رشید رضا در «المنازل» (ج ۱، ص ۲۱۰-۲۱۳) و طنطاوی در «جواهر القرآن» که رویکردی بی‌سابقه به کشفیات علوم تجربی در زمینه‌های مختلف و تطبیق آن‌ها بر قرآن کریم داشتند، ادامه یافت و در دهه‌های اخیر، نظریه «اعجاز عددی و نظم ریاضی قرآن» نیز، از سوی رشاد خلیفه در کتابش «معجزه القرآن الکریم» به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های اعجاز علمی به دایره و جوه اعجاز قرآن افزوده شد. (نوروزی، ۱۳۸۹: ۱۹-۲۱)

برخی دیگر از تلاش‌هایی که در این زمینه سامان یافته از قرار ذیل است:

- موسوعة الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم و السنة المطهره، یوسف الحاج احمد؛

- موسوعة الذهبیة فی اعجاز القرآن الکریم و السنة النبویه، دکتر احمد مصطفی

متولی؛

- من الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، دکتر حسن ابوالعینین.

توجه اساسی و متمرکز به موضوع «اعجاز علمی قرآن کریم از منظر علوم تجربی»

در ربع اخیر قرن بیستم آغاز شد. به‌طوری که مؤسسات و نهادهای ویژه‌ای در جهان

اسلام، این مبحث را سرفصل اهتمام و عنایت خویش قرار داده و آثار متعددی تألیف

و منتشر شد. (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۸۹/۲-۱۹۲؛ ذهبی، بی تا: ۳۳۹/۲؛ نفیسی: ۶۵۶/۷-۶۶۰؛

پاکتچی، ۱۳۸۷: ۷۳۸/۱۵؛ علوی مهر، ۱۳۸۱: ۳۰۸-۳۰۹؛ رفیعی محمدی، ۱۳۷۹: ۱۴۹/۱-۱۵۲؛ رضایی، ۱۳۸۶: ۱۴۸/۲۶-۱۵۰؛ مطوری، ۳۹-۴۰/۱۰۷-۱۰۸؛ حسینی، ۱۳۷۵: ۷-۹۸/۸-۱۰۲؛ اسعدی، ۱۳۹۴: ۴۳۲-۴۳۵)

## ۱- مفهوم‌شناسی

### ۱-۱- قرآن

برای این کلمه، معانی متعددی ذکر شده؛ ولی بهتر است گفته شود که مشتق از «قرأ» بوده و به معنای «قرائت شده» است. (حسینی زبیدی، بی تا: ماده «قرأ») «قرآن» در اصطلاح به وحی نامۀ اعجاز آمیز الهی گفته می‌شود که به زبان عربی، به عین الفاظ و معانی از جانب خداوند و از لوح محفوظ بر قلب پیامبر ﷺ اجمالاً و تفصیلاً جاری شده است. (خرمشاهی، ۱۳۸۱: ۱۶۳۰/۲)

### ۱-۲- اعجاز

در لغت، مصدر باب افعال از ریشه «ع ج ز»، به معنای ضعف و ناتوانی از انجام کار و ضد قدرت است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۴: ماده «عجز»). معجزه، اسم فاعل، باب افعال از ریشه عجز، به معنای بسیارعاجز کننده است که مفهوم مبالغه، از «ة» در آخر این واژه به دست می‌آید.

اعجاز در اصطلاح: دانش پژوهان مسلمان این واژه را دست کم در دو معنا به کار برده‌اند:

معنای نخست: در اصطلاح علم کلام، معجزه، کاری خارق عادت، همراه با تحدی و برای اثبات نبوت یا امامت (اثبات منصب الهی)، به اذن خدا، غیر قابل تعلیم و تعلم، شکست ناپذیر، غیر قابل تقلید و... است و تاقیامت قابل دسترسی برای بشر نیست. (رک: خویی، ۱۳۸۴: ۳۳؛ مصباح، ۱۳۷۷: ۲۶۸-۲۶۲؛ طباطبایی، ۱۳۶۲: ۱۱۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۸۹؛ مصباح، ۱۳۹۰: ۵ و ۴/۵۹-۶۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۷/۲۷۷-۲۸۲) مانند

شق القمر، قرآن مجید، ید بیضاء و...

معنای دوم: امر خارق العاده‌ای، تقریباً با تمام ویژگی‌های معنای اول، ولی بدون تحدی و ادعای منصب الهی. معجزه به این معنا از جانب خدا و پیامبران به اذن الهی صادر می‌شود، مانند خلقت حضرت آدم علیه السلام بدون پدر و مادر، نزول مائده برای حضرت عیسی علیه السلام، شکافته شدن دریا توسط حضرت موسی علیه السلام و... که همراه تحدی و برای اثبات نبوت نیست، اما هرگز قابل دسترسی برای انسان‌ها نخواهد بود. (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۱۷۰-۱۷۸) این تعریف بیشتر در علم تفسیر و علوم قرآن مورد استفاده است.

### ۱-۳-۱- مفهوم اعجاز علمی قرآن

دست کم سه تعریف نیز برای اعجاز علمی قرآن وجود دارد که به نظر نگارنده تعریف اول و دوم، گرفتار خلط و اشتباه است.

#### ۱-۳-۱- تعریف نخست

علوم و قوانین علمی که هنگام نزول قرآن کریم، قابل دسترسی برای بشر نبوده است، مانند قانون زوجیت در گیاهان، مراحل مختلف خلقت انسان، چگونگی آمدن باران و تشکیل ابر و... (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱: ۸۵/۱)

مقالات و کتاب‌هایی که امروزه به عنوان «اعجاز علمی» قرآن نوشته می‌شود، در واقع بیشتر به همین معنای متداول از اعجاز علمی توجه شده، حال آنکه مواردی مانند بیان مراحل خلقت انسان، زوجیت در گیاهان و... که در قرآن شریف بیان شده را به چند دلیل، معجزه به معنای اول و دوم نمی‌توان دانست، زیرا با پیشرفت علوم و دانش، برای بشر قابل دسترسی شده و در واقع «معجزه» نیست.

#### ۱-۳-۲- تعریف دوم

ممکن است گفته شود اعجاز علمی قرآن، نفس خبردادن (اخبار) از قوانین و علمی است که هنگام نزول قرآن قابل دستیابی برای بشر نبوده، اما در زمان‌های بعدی

با ترقی علوم کشف شده است. به این تعریف نیز می توان خدشه وارد کرد، زیرا در گذشته افرادی بوده اند که با استفاده از هوش و استعداد خود پیش گویی و پیش بینی داشتند و بعدها با پیشرفت علوم، بشر به آنها دست یافته است. به طور مثال ابن سینا، نوستر آداموس، ژول ورن، لئونارد داوینچی و... پیش گویی هایی کرده اند که آیندگان شاهد وقوع آنها بوده اند.

۱-۳-۳- تعریف سوم

آیت الله جوادی آملی، اعجاز را دو گونه دانستند: اعجاز علمی مانند قرآن که از جنس معارف است و اعجاز عملی مانند عمل حضرت موسی علیه السلام در اژدها کردن عصا، ید بیضاء و... (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۷۵)

۱-۳-۴- تعریف پیشنهادی

به نظر می رسد برای معجزه، افزون بر سه معنای پیش گفته، می توان معنای چهارمی پیشنهاد کرد:

به طور اجمال: «بیان قوانین، علوم، اخبار و... با حفظ کامل و دقیق تمام ویژگی های اعجاز».

توضیح: در علوم قرآن، تحت عنوان بحث اعجاز، برای تفکیک میان معجزه، شعبده، سحر، کرامت و ارهاص، مهم ترین ویژگی های معجزه این گونه معرفی شده است:

(۱) غیر قابل تعلیم بودن؛

(۲) قابل تعلم نبودن؛

(۳) در دسترس بشر معمولی نبودن؛

(۴) همراه تحدی بودن؛

(۵) قابل تقلید نبودن و شکست ناپذیری، به گونه ای که بشر حتی با پیشرفت علوم تا ابد به توان تقلید از معجزه و مثل آوری آن دست نخواهد یافت. (جوادی آملی، ۱۳۸۹:

۸۹-۱۰۸؛ مکارم، ۱۳۸۶: ۲۶۸/۷-۲۸۲؛ طباطبایی، ۱۳۶۲: ۹۵/۱)

خلاصه آنکه در تعریف اعجاز علمی قرآن، باید بر «مثل ناپذیری ابدی» معجزه تکیه کرد و در نتیجه قوانین، علوم و اخباری را اعجاز دانست که بشر تا ابد و با پیشرفت علوم خودش آن‌ها را هرگز کشف نخواهد کرد و در فهم آن‌ها نیز محتاج بیان الهی است.

بسیاری از علمای بزرگ، از جمله خواجه نصیرالدین طوسی، سیوطی، ابن خلدون، جرجانی، ایجی، علامه طباطبائی، آیت‌الله خوئی، آیت‌الله مصباح یزدی، یعقوب جعفری، محمدحسن هیتو، مروان وحید شعبان و... در تعریف معجزه این قید را آورده‌اند که معجزه باید «قابل معارضه نباشد»، یعنی مثل ناپذیر باشد، تا آنجا که علی‌بن‌محمد جرجانی گفته است: «أَنَّ يَتَعَدَّرَ مُعَارِضَتَهُ فَإِنَّ ذَلِكَ حَقِيقَةُ الْإِعْجَازِ» یعنی دیگران نتوانند مثلش را بیاورند؛ این حقیقت اعجاز است. (طوسی، ۱۳۷۲: ۴۹۴؛ سیوطی، ۱۳۸۷: ۳/۳؛ ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۹۰؛ جرجانی، ۱۴۱۹ق: ۲۲۳/۸؛ طباطبائی، ۱۳۶۲: ۷۲/۱؛ خوئی، ۱۳۸۴: ۱۰۳؛ مصباح یزدی، ۱۳۷۷: ۲۶۳؛ جعفری، ۱۳۸۷: ۲۹۵/۳؛ هیتو، ۱۴۲۱ق: ۱۶؛ شعبان، ۱۴۲۷ق: ۹۰)

گرچه آنان قید «ابد» را در تعریف معجزه نیاورده‌اند، ولی (تا آنجا که ما منابع و متون را دیده‌ایم) هیچ کس این را نگفته که اگر کسی در زمان آینده مثلش را آورد، باز هم معجزه اطلاق می‌گردد؛ به طوری که یکی از مفسران بزرگ معاصر (آیت‌الله جوادی آملی) تصریح کرده‌اند که اگر در آینده مثلش آورده شد، معلوم می‌شود که از اول معجزه نبوده است. (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۶۴)

## ۲- ادله قرآنی بر تعریف پیشنهادی

آیا در قرآن کریم آیه‌هایی وجود دارد که تعریف پیشنهادی را تأیید کند؟ به تعبیر دیگر آیا در قرآن آیاتی وجود دارد که اخبار، قوانین و علوم را بیان کند که تا ابد مثل ناپذیر و غیر قابل تقلید بوده و هرگز بشر به آن‌ها دست نخواهد یافت؟ برای پاسخ، به نمونه‌های زیر می‌توان اشاره کرد: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ... وَ يَعْلَمُكُمْ مَا لَمْ

تَكُونُوا تَعْلَمُونَ»؛ (بقره، ۱۵۱) همان گونه که میان شما فرستاده‌ای از خودتان روانه کردیم که... به شما چیزی را یاد می‌دهد که خودتان نمی‌توانستید آن را یاد بگیرید. ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾؛ (بقره، ۲۳۹)، خدا را یاد کنید که آنچه را نمی‌توانستید یاد بگیرید به شما آموخت.

تعبیر «يَعْلَمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» از حقایق خبر می‌دهد که اندیشه انسان، با پیشرفت در علم و صنعت از دسترسی به آن‌ها ناتوان است و تنها از طریق دستاوردهای وحی، می‌توان به آن‌ها آگاه شد. آیات ۱۱۳ سوره نساء، ۵۲ سوره شوری و ۶۲ سوره اعراف، نشان می‌دهد پیامبر اسلام، محمد ﷺ از طریق وحی، معارفی را دریافت کرده است که عقول غیر پیامبران از دست‌یابی به آن‌ها عاجز است. به‌طور مثال عقل، از کجا می‌فهمد که قیامت، پنجاه ایستگاه دارد (معارج، ۴؛ مکارم، ۱۳۷۴: ۱۱۷) و صورت واقعی غیبت، خوردن گوشت برادر مرده است؟ (حجرات، ۱۲)

### ۳- تفکیک دو اصطلاح «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی قرآن»

با توجه به اینکه اکثر قرآن‌پژوهان میان این دو اصطلاح، تفکیک قائل نشده‌اند، باید به تعریف دقیق تفسیر علمی توجه کرد. تفسیر علمی، یعنی تبیین نص آیاتی که مشتمل بر قوانین و علوم طبیعی است با کمک قوانین قطعی علمی در حالی که این تبیین مطابق با اصول و قوانین صحیح تفسیر باشد. (تاجیک و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۵۸) و تعریف پیشنهادی اعجاز علمی قرآن گذشت.

بیشتر مفسران و قرآن‌کاوان که به بررسی آیات قرآن، تحت عنوان «اعجاز علمی» پرداخته‌اند، از توجه به ویژگی مهم معجزه (یعنی، از طریق علوم بشری تا ابد دست‌یافتنی نبودن) غفلت ورزیده‌اند و در واقع منظور ایشان از اعجاز علمی همان «تفسیر علمی قرآن» است. رابطه تفسیر علمی با اعجاز علمی (به معنای متداول) در نسب اربعه، تساوی است.

#### ۴- دلایل برتری تعریف پیشنهادی

تعریف پیشنهادی به چند دلیل بر سایر معانی، برتری دارد:

۴-۱- معنای متداول اعجاز علمی، در نهایت منجر به نفی اعجاز قرآن خواهد شد، زیرا با پیشرفت علوم، بسیاری از قوانین علمی موجود در قرآن، کشف خواهد شد و این معنا به ذهن می‌رسد که در آینده نیز با کشف سایر قوانین، چیزی برای «اعجاز علمی» قرآن (به معنای متداول) نخواهد ماند؛ بنابراین ضرورت دارد در کتاب‌ها و مقالاتی که تحت عنوان «اعجاز علمی قرآن» نگاشته شده، تجدیدنظر جدی به عمل آید، تا از زیر سؤال بردن اعجاز جاودانه قرآن، به‌طور جدی جلوگیری شود.

۴-۲- از دقت در معنای پیشنهادی (قوانینی که با پیشرفت علوم قابل دسترسی برای بشر نیست) می‌توان جهانی بودن تحدی قرآن را نیز اثبات کرد، ولی از راه معنای متداول معجزه (اموری که هنگام نزول قرآن قابل دسترسی نبوده اما با پیشرفت علوم برخی از آن‌ها برای بشر کشف شده است)، جهانی بودن تحدی قرآن زیر سؤال می‌رود و این‌گونه تعبیر، اعجاز جاودانگی قرآن و معارف آن را تأیید نمی‌کند. در حالی که تعبیر قرآن به «ما لم تکنوا تعلمون» به معنای «آنچه نمی‌دانستید» نیست، بلکه به معنای «شما آن نبودید که از راه‌های عادی آن‌ها را بدانید» است؛ چنان که خداوند به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با همه استعداد ویژه‌ای که داشت، می‌فرماید: ﴿وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾؛ (نساء، ۱۱۳) یعنی، «خداوند به تو معارفی آموخت که از راه‌های متعارف توان فراگیری آن را نداشتی» و از این رو این ویژگی قرآن کریم اختصاص به دوران انحطاط علم ندارد، بلکه همواره و تا ابد، قرآن، معلم عمومی است که بشر را به آن راهی نیست. (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۴۹/۱-۲۲۰؛ ۱۳۸۴: ۱۰۵/۷-۵۰۶؛ ۱۳۸۸: ۲۸۸/۹)

۴-۳- از خلط میان اصطلاح «اخبار غیبی» و «اعجاز علمی» جلوگیری شده و از اولی برای خبردادن قرآن از زوجیت گیاهان، کروی بودن زمین و... می‌توان استفاده کرد.

۴-۴- دو نکته جالب، تأمل برانگیز و مهم در تأیید نظر نگارنده مقاله وجود دارد:  
 اول: علامه طباطبایی از به کار بردن «اعجاز علمی» در آثار خود پرهیز کرده‌اند و آنچه در کتاب *اعجاز قرآن* تحت عنوان «معجزات علمی» آمده از علامه نیست؛ زیرا کتاب مذکور توسط هیئت تحریریه «بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی» نوشته شده است. (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۶۰: ۱۲۸)

دوم: آیت‌الله جوادی آملی، موارد مثل اخبار از زوجیت، کروی بودن و... را تحت عنوان «اعجاز از ناحیه انواع دانش» ذکر کرده (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۳۴۲) و تصریح نموده است: «معجزه بودن یک چیز، در صورتی است که نه تنها در همان زمان و در آینده، مثل بر آن نباشد، بلکه در گذشته نیز چنین مثلی برای او نبوده باشد. برای مثال معجزه بودن عصای موسی (علیه السلام) فقط به این نیست که در زمان خودش تا روز قیامت، مثل نداشته باشد، بلکه از آغاز خلقت انسان نیز لازم است که کسی مثل آن را نیاورده باشد.» (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۶۴)

تذکر: با دقت در دلایل برتری تعریف پیشنهادی، می‌توان ضرورت‌های این مقاله را دریافت کرد.

## ۵- دسته‌بندی آیات قوانین، علوم و اخبار

قوانین، علوم، اخبار و... که در برخی آیات قرآن کریم آمده، از نظر مجهول‌ماندن یا معلوم‌شدن برای بشر، در چند دسته قابل تقسیم است:

۵-۱- آیاتی که حصر را می‌رساند، یعنی خداوند متعال تصریح فرموده که علم آن‌ها، نزد او است و برای بشر هرگز دست‌یابی به آن‌ها مقدور نخواهد بود، مگر به اذن الهی و برخی افراد خاص نیز از طریق علم الهی به آن علوم دست یافته‌اند. این موارد در قرآن کریم فراوان است، مانند:

۱- ﴿وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ﴾. (انعام، ۵۹)

۲- ﴿يَسْتَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ... قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّئُهَا لَوْقَتِهَا إِلَّا هُوَ...﴾.

(اعراف، ۱۸۷)

۳- ﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبُؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ... لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ...﴾ (ابراهیم، ۹)

به طور کلی می توان گفت تمام آیاتی که عبارت «لا یعلمها الا هو» یا «لا یعلمها الا الله» دارد، از این قسم است. در واقع، این دسته از آیات، اعجاز علمی را بیان می کنند.

۲-۵- در برخی آیات با اینکه خداوند می فرماید: نمی دانید؛ ولی به ذهن چنین

می آید که ممکن است در آینده بشر به آنها دست یابد مانند:

۱- ﴿وَ الْخَيْلَ وَ الْبِغَالَ... يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (نحل، ۸)

۲- ﴿عَلَىٰ أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَ نُنشِئُكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (واقع، ۶۱)

معارف این دسته از آیات، جزء تفسیر علمی قرآن قرار می گیرند.

۳-۵- آیاتی که خداوند متعال در آنها تصریح فرموده «شما نمی دانید: و انتم لا

تَعْلَمُونَ»، برخلاف آیات دسته دوم، به نظر نمی رسد که بشر در آینده، بتواند از طریق

علوم متداول به آنها دست یابد و عقل نیز این را می فهمد. مانند:

۱- ﴿وَ إِذَا طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ... ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَ أَطْهَرُ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

(بقره، ۲۳۲)

۲- ﴿قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ فِي النَّارِ... قَالَ لِكُلِّ

ضِعْفٍ وَ لَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ﴾. (اعراف، ۳۸)

این گروه از آیات نیز اعجاز علمی قرآن را می رسانند.

۴-۵- گروهی از آیات که بشر با پیشرفت علوم به معارف و قوانین آنها دست

یافته است، مانند کروی بودن زمین، برخورد ابرها و رعدوبرق، تشکیل ابرها و... که در

واقع تبیین آنها، تفسیر علمی قرآن است.

با توجه به اینکه از نظر ما اعجاز علمی قرآن، تنها شامل آیات دسته اول و سوم

است، تبلور اعجاز کلام الهی را در جلوه های روان شناختی، علوم طبیعی و تجربی،

اقتصاد و تشریح می توان ملاحظه نمود و مسلم است که با رشد فکری مردم، ابعاد

دیگری از اعجاز قرآن نیز جلوه خواهد کرد که بدون علوم و حیاتی هرگز برای بشر

قابل دسترس نخواهد بود.

## ۶- برخی ابعاد اعجاز علمی قرآن

در این بخش از مقاله به جهت اختصار به برخی ابعاد اعجاز پرداخته و در هر مورد، چند آیه به عنوان نمونه‌ای از ده‌ها یا صدها آیات قرآنی در این زمینه، اشاره می‌شود:

### ۶-۱- اعجاز روان‌شناختی در قرآن

علوم و قوانینی در زمینه بهداشت روان (در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و عملی) در قرآن شریف آمده و راه‌کارهایی را فراروی بشر گشوده است تا بهداشت روان او در این موارد تأمین شود. این علوم، قبل از نزول قرآن به این صورت مطرح نبوده و آیات روان‌شناختی قرآن، همانند، نداشته و ندارد و قابل تحدی است. به ذکر نمونه‌هایی از آیات قرآن شریف در این زمینه بسنده می‌شود:

﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ... وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ...﴾. (احزاب، ۷۲) سپردن امانت به انسان و پذیرش آن از ناحیه وی، از جمله حقایقی است که اگر خدای متعال در این آیه نفرموده بود، هرگز انسان از آن اطلاع پیدا نمی‌کرد.

﴿وَ إِذِ أَخَذَ رَبُّكَ...﴾. (اعراف، ۱۷۲) گرفتن پیمان خدانشناسی از ذریه آدم در این آیه و مطیع شدن ملائکه و سجده ایشان بر انسان در آیه ۳۰ سوره بقره، قانون‌هایی نیست که بشر با معرفت به خود بتواند به راحتی به آن‌ها دست یابد.

همچنین آیات فراوانی در قرآن هست که هدایت همه موجودات، از جمله بشر را در انحصار خداوند می‌داند: ﴿قُلْ إِنْ هَدَى اللَّهُ هُوَ الْهُدَى﴾. (بقره، ۱۲۰)

### ۶-۲- اعجاز قرآن در امور مربوط به طبیعت

با توجه به تعریف پیشنهادی از اعجاز علمی، منظورمان از این عنوان، مطالبی است همچون: سجده، تسبیح و... که به امور طبیعی، از جمله آسمان‌ها، زمین، اشیاء و همه موجودات نسبت داده شده است. خداوند متعال، در برخی آیات قرآن کریم از امور مربوط به نجوم، گیاهان و... سخن گفته است؛ اما حقایقی را نیز درباره آن‌ها بیان

فرموده است، مانند نماز، شهادت و تسبیح همه موجودات که هرگز بشر نمی توانست بدون وحی، حتی از طریق پیشرفت علوم، به آن‌ها دست یابد. به نمونه‌هایی از آیات در این زمینه اشاره می‌شود:

- ۱- ﴿عَلَىٰ أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَنُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾، (واقعہ، ۶۱) خدای متعال بعد از آنکه در آیه پیشین اشاره کرده: ما مرگ را میان شما مقدر کردیم، در این آیه می‌فرماید: تا گروهی را به جای گروه دیگری بیاوریم و شما را بعد از عالم طبیعت، در جهانی که نمی‌دانید، آفرینش تازه‌ای بخشیم.
- ۲- ﴿تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يَسْبُحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ...﴾. (اسراء، ۴۴)
- ۳- ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾. (رعد، ۱۵)

۴- قرآن کریم اعمالی از قبیل قنوت (بقره، ۱۱۶) و... را به همه موجودات نسبت می‌دهد.

این‌ها، حقایقی است که عالی‌تر از اوهام، ثابت و استوار، در نظر عقل سلیم و از افق محسوسات و حواس دور است. آیات دیگر، از جمله داستان خلقت حضرت آدم (علیه السلام) (بقره، ۳۰)، حمد و تسبیح رعد و ملائکه (رعد، ۱۳)، علم موجودات به نماز و تسبیح خود نسبت به پروردگار (نور، ۴۱)، تسبیح موجوداتی که در آسمان‌ها و زمین هستند (جمعه، ۱)، تسبیح گویی آنچه در آسمان‌ها و زمین است (تغابن، ۱) و... از میان صدها آیه است که به علوم طبیعی اشاره دارد و هرگز برای بشر در رسیدن به آن‌ها راهی نخواهد بود.

نکته: به‌طور کلی آیاتی که مراحل قیامت، بهشت، جهنم و... را توصیف می‌کند، (مانند: انفطار؛ غاشیه، ۱-۱۶؛ زلزله، ۱-۸؛ انشقاق؛ یس، ۴۸-۵۹ و...) از این دست آیات شمرده می‌شود؛ زیرا قیامت یکی از مراحل سیر طبیعی این عالم است. در نتیجه آیات قیامت را می‌توان از موارد اعجاز قرآن در علوم طبیعی دانست.

## ۶-۳- اعجاز اقتصادی در قرآن

اعجاز اقتصادی در قرآن، عبارت است از آموزه‌ها یا نظام‌هایی از معارف اقتصادی قرآن، که بشر هیچ‌گاه نتوانسته بدون بهره‌گیری از قرآن، به آن‌ها دست یابد و قابلیت تحدی را نیز داشته باشد. اکنون مثال‌هایی از اعجاز اقتصادی قرآن آورده می‌شود:

۱- ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا...﴾،

(انعام، ۱۶۰) ده‌برابر شدن حسنه و پاداش قرض الحسنه، از معارف و حیانی است.

۲- ﴿يَوْمَ يَحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارٍ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنْزْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ﴾،

(توبه، ۳۵) عذاب شدن با اموال اندوخته شده از راه حرام، از حقایق غیبی است.

۳- ﴿وَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾،

(توبه، ۸۵) عذاب شدن در دنیا به وسیله اموال، از علوم و حیانی است.

۴- ﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى﴾. (طه،

۱۲۴) علامه طباطبایی در توضیح این آیه گفته است: آن‌ها که از یاد خدا اعراض کردند، یعنی هدایت الهی را نپذیرفتند، گرفتار زندگی تنگ می‌شوند. مراد از «مَعِيشَةً ضَنْكًا» تنها فشار مالی نیست؛ بلکه کسی که از یاد حق اعراض کند در تنگنا است؛ گرچه متمکن و سرمایه‌دار باشد. (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۳۳/۲۰-۳۵) باید توجه داشت که قسمت اول آیه به‌عنوان شاهد برای اعجاز اقتصادی و قسم دوم آیه (نحشروهم یوم القیامه اعمی) مربوط به انسان‌شناسی و بعد روان‌شناختی اعجاز قرآن است.

۵- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ

سَعِيرًا﴾، (نساء، ۱۰) کسانی که اموال یتیمان را به ظلم و ستم می‌خورند، [در حقیقت] تنها آتش می‌خورند و به‌زودی در شعله‌های آتش [دوزخ] می‌سوزند. علامه طباطبایی ذیل آیه می‌گویند: این آیه از آیاتی است که بر تجسّم اعمال دلالت دارد و از آیاتی که صورت برزخی اعمال را بیان می‌کند و تشبیه نیست. (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۴/۳۲۱)

#### ۶-۴- اعجاز تشریحی قرآن

اعجاز تشریحی قرآن به معنای اثبات ناتوانی مردم از آوردن قوانین مشابه قانون‌های قرآنی است. فقدان تناقض میان قوانین قرآن؛ سازگاری قواعد قرآن با عقل و فطرت، جامعیت قانون‌های قرآن، عرضه و نهادینه شدن قرآن در مدل ۲۳ سال، عرضه تشریحات قرآن از زبان شخصی درس ناخوانده و... می‌تواند از اعجاز قواعد حقوقی و فقهی قرآن حکایت کند.

قانون قصاص، قوانین قرآن در مورد مال یتیم، روابط بین‌المللی، قانون طلاق، ازدواج و...، عالی‌ترین و مترقی‌ترین قوانین وضع شده برای بشریت است که دستیابی به آن‌ها برای بشر از طریق علوم متداول بشری، ممکن نخواهد بود. چند آیه را به عنوان نمونه از میان آیات فراوان، در این زمینه بیان می‌کنیم:

﴿فَكُلُوا مِمَّا ذَكَرَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ﴾ (انعام، ۱۱۸)؛ ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكُرْ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ... إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾ (انعام، ۱۲۱)؛ ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ... فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (مائده، ۳)؛ ﴿لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا...﴾ (حجرات،

(۱۲)

## نتیجه‌گیری

مطالعه و نگارش درباره موضوع نوشتار حاضر، نتایج سودمند و علمی زیادی را به بار خواهد آورد، از جمله:

- ۱- بر اصطلاح «اعجاز علمی قرآن» که کتاب‌ها و مقالات بسیار درباره آن نوشته شده، (به دلیل توجه نکردن به معنای دقیق معجزه) خدشه جدی وارد است و در واقع، «اعجاز علمی» متداول، همان «تفسیر علمی» یا «اخبار غیبی» است.
- ۲- تعریف پیشنهادی برای «اعجاز علمی» مستند به آیات قرآن است و نمونه‌های فراوانی در کلام الهی برای آن وجود دارد، یعنی معارف و اخباری که دستیابی به آن‌ها برای بشر با علوم متداول هرگز ممکن نخواهد بود و می‌توان گفت تعداد آیات بیان‌کننده اعجاز علمی، بیشتر از آیاتی است که علوم طبیعی را بیان کرده است.
- ۳- تعریف پیشنهادی از تعریف متداول برتر است، زیرا خصوصیت مهم مثل ناپذیری ابدی معجزه را به‌طور خاص مدنظر قرار داده است. پس باید قوانین، علوم و اخباری را اعجاز دانست که بشر تا ابد و با پیشرفت علوم خودش آن‌ها را کشف نخواهد کرد و در فهم آن‌ها نیز محتاج بیان الهی است.

## کتابنامه

- \* قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی.  
\* نهج البلاغه.
۱. اسعدی، محمد، و همکاران، *آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
  ۲. ایچی، عبدالرحمن بن احمد، *المواقف*، قم، الشریف الرضا، ۱۳۲۵.
  ۳. ابن خلدون، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲.
  ۴. پاکتچی، احمد، «تفسیر»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ۱۳۸۷.
  ۵. تاجیک، نیره و دیگران، *تقسیمات تفسیری با تأکید بر مذهب، روش، گرایش، مکتب و شیوه‌های تفسیر*، الشمس، ۱۳۹۱.
  ۶. جعفری، یعقوب، *تفسیر کوثر*، ۱۳۸۷.
  ۷. جوادی آملی، عبدالله، *فلسفه الهی از منظر امام رضا (علیه السلام)*، قم، اسراء، ۱۳۸۸.
  ۸. \_\_\_\_\_، *قرآن در قرآن*، قم، اسراء، ۱۳۸۹.
  ۹. \_\_\_\_\_، *وحی و نبوت در قرآن*، چ ۴، قم، اسراء، ۱۳۸۶.
  ۱۰. \_\_\_\_\_، *تسنیم*، چ ۴، ج ۱، قم، اسراء، ۱۳۸۳.
  ۱۱. \_\_\_\_\_، *تسنیم*، ج ۷، قم، اسراء، ۱۳۸۴.
  ۱۲. \_\_\_\_\_، *تسنیم*، چ ۳، ج ۹، قم، اسراء، ۱۳۸۸.
  ۱۳. جرجانی، علی بن محمد، *شرح مواقف*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
  ۱۴. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، *تاج العروس*، بی‌جا، دار الاحیاء التراث العربی، بی‌تا.
  ۱۵. حسینی، موسی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۷، ۱۳۷۵.

۱۶. خرماهی، بهاء الدین، *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، تهران، دوستان - ناهید، ۱۳۸۱.
۱۷. خلیفه، رشاد، *اعجاز قرآن*، ترجمه محمدتقی آیت‌اللهی، شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۳۶۵.
۱۸. خویی، ابوالقاسم، *البيان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سیدجعفر حسینی، قم، دارالثقلین، ۱۳۸۴.
۱۹. ذهبی، محمدحسین، *التفسیر والمفسرون*، تهران، آوند دانش، بی‌تا.
۲۰. راغب اصفهانی، حسین، *مفردات الفاظ القرآن کریم*، قم، ذوی القربی، ۱۳۸۴.
۲۱. رضایی کرمانی، محمدعلی، *کتاب‌شناسی اعجاز قرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۲. رضایی، محمدعلی، «تفسیر علمی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه»، *فصلنامه علمی پژوهشی در شیعه‌شناسی*، ش ۲۶، ۱۳۸۶.
۲۳. \_\_\_\_\_، *منطق تفسیر قرآن*، چ ۴، قم، نشر المصطفی، ۱۳۹۰.
۲۴. \_\_\_\_\_، *پژوهشی در اعجاز علمی قرآن*، چ ۳، رشت، کتاب مبین، ۱۳۸۱.
۲۵. رفیعی محمدی، ناصر، *تفسیر علمی قرآن*، تهران، فرهنگ گستر، ۱۳۷۹.
۲۶. \_\_\_\_\_، *سیر تدوین تطوّر تفسیر علمی قرآن*، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۶.
۲۷. سیوطی، جلال‌الدین، *الإتقان فی علوم القرآن*، چ ۲، قم، ذوی القربی، ۱۳۸۷.
۲۸. شعبان، مروان وحید، *الإعجاز القرآنی فی ضوء الاكتشاف العلمی حدیث، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۲۷ق.*
۲۹. طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ ۴، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
۳۰. \_\_\_\_\_، *اعجاز قرآن*، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۰.
۳۱. \_\_\_\_\_، *المیزان*، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، تهران، کانون

انتشارات محمدی، ۱۳۶۳.

۳۲. طوسی، نصیرالدین، *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*، قم، شکوری، ۱۳۷۲.

۳۳. علوی مهر، حسین، *روش‌ها و گرایش‌های تفسیری*، قم، اسوه، ۱۳۸۱.

۳۴. مصباح یزدی، محمدتقی، *قرآن و معارف راه و راهنماشناسی*، قم، مؤسسه

آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.

۳۵. \_\_\_\_\_، \_\_\_\_\_، چ ۳، ۱۳۹۲.

۳۶. \_\_\_\_\_، *آموزش عقاید*، چ ۱۷، بی‌جا، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.

۳۷. مطوری، علی، «پژوهشی در تفسیر علمی قرآن»، *نشریه دانشکده الهیات دانشگاه*

*فردوسی*، ش ۳۹-۴۰، ۱۳۷۷.

۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، *پیام قرآن*، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۶.

۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۴.

۴۰. نفیسی، شادی، «تفسیر علمی»، *دانش‌نامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد

عادل، ش ۷، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی، ۱۳۸۲.

۴۱. نوروزی، مجتبی، *درآمدی بر نظریه اعجاز عددی و ریاضی قرآن*، دانشگاه

فردوسی مشهد، نسیم رضوان، ۱۳۸۹.

۴۲. هیتو، محمدحسن، *المعجزة القرآنية الإعجاز العلمي و النبیی*، بیروت، مؤسسه

الرساله للطباعة و النشر، ۱۴۲۱ق.